ՌՈԲԵՐՏ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհի ուշբրոնզեդարյան քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կյանքի և հոգևոր մշակույթի զարգացումն ընդգրկել է նաև Հայասա-Ազզին: Այդ պետական միավորի նյութական և հոգևոր մշակույթի ուսումնասիրության համար արժեքավոր նյութ են տալիս խեթական սեպագիր աղբյուրները և հնագիտական պեղումների տվյալները, որոնց հիման վրա հնարավոր է պատկերացում կազմել Հայասայի պետական կարգի և տնտեսության մասին:

Պատմագրության մեջ հաճախ Հայասան դիտարկվել է՝ որպես ցեղային միություն՝ ներկայացվելով որպես համեմատաբար ավելի ցածր պետական համակարգ ունեցող միավոր[1], որը մենք համարում ենք վիճարկելի: Քննարկենք պատմագրությունից մեզ հայտնի փաստերը: Խեթերն իրենց աղբյուրներում տարբերակել են թագավորական իշխանություն ունեցող միավորներն ու պարզապես ցեղային առաջնորդներով ղեկավարվող քաղաքական կազմավորումները: Դրա լավագույն օրինակն է հանդիսանում կասկերի առաջնորդ Պիխխունիյայի դեպքը: Արևելակասկական Տիբիյա երկրի առաջնորդ Պիխխունիյան իրեն հռչակել էր թագավոր: Ինչպես արձանագրված է խեթական սկզբնաղբյուրում, Կասկա երկրում մինչ այդ ընդունված չէր, որ մեկ մարդ իշխեր երկրում, իսկ Պիխխունիյան սկսել էր Կասկայում կառավարել թագավորակերպ[2]: Այսինքն, խեթերը հստակ տարբերակում էին թագավորական իշխանությամբ օժտված անձին ցեղային առաջնորդից:

Խեթական արձանագրություններում Հայասայում իշխող Կարաննին, Անիյան հիշատակվել են՝ որպես թագավորներ[3]: Իհարկե, Հայասա-Ազզիի թագավորները Մերձավոր Արևելքի հզորագույն տերությունների (Եգիպտոս, Ասորեստան, Բաբելոնիա) միապետների նման չեն կրել «մեծ թագավոր» տիտղոսը և Խաթթիի արքաների կողմից չեն անվանվել «եղբայր», քանզի այդպես նրանք անվանում էին միայն նրանց, ում համարում էին մեծությամբ իրենց համազոր արքաներ: Սակայն, դրանով հանդերձ, Խաթթիի թագավորները պայմանագրեր են կնքել, խնամիական կապեր հաստատել և իրենց արքունիք հրավիրել Հայասայի թագավորներին. փաստեր, որոնք վկայում են, որ նրանք, այնուամենայնիվ, Խաթթիի արքաների կողմից մեծ համարում են ունեցել:

Բուն հայասական տարածքից (Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատված) մեզ որևէ գրավոր վկայություն չի հասել Հայասա-Ազզիի վերաբերյալ, սակայն դատելով խեթական սկզբնաղբյուրներում խեթահայասական նամակագրության հիշատակությունից[4]՝ հարկ է նկատել, որ Հայասայի արքունիքում պետք է լիներ նաև դիվան իր դպիրներով, որոնք վարել են պետական գրագրությունը:

Յուրաքանչյուր պետության անվտանգության և հետագա գոյության կարևորագույն նախապայմանը և երաշխիքը բանակն է: Հայասա-Ազզին ի վիճակի էր ռազմադաշտ դուրս բերել 700 մարտակառքից և 10.000-անոց

հետևազորից բաղկացած բանակ, որն այդ ժամանակաշրջանի համար նշանակալից ուժ էր[5]: Հայասայի զինվորները ներգրավվել են խեթական բանակ՝ որպես առավել մարտունակ զորական ուժ: Ազզիի զինվորները խեթական բանակում ծառայել են նաև՝ որպես մարտակառք վարողներ: Այսպես, խեթական արքա Սուպպիլուլիումաս I-ը, Հայասայի արքա Խուկկանայի հետ կնքելով պայմանագիր, պահանջում էր նաև, որ Խուկկանան իրեն հարկ եղած դեպքում զորք տրամադրի[6]: Խեթական արքա Մուրսիլիս II-ը (Ք.ա. 1318-1290թթ.)[7] իր տարեգրության 10-րդ տարվա իրադարձությունների մեջ նշում է, որ Արիպսա հայասական քաղաքն ավարի մատնելուց հետո հպատակեցրել է նաև Դուգգամա քաղաքը, որի բնակիչները դիմադրություն ցույց չեն տվել: Խեթական արքան քաղաքը չի ավերում, փոխարենը՝ նա 3000 դուգգամացիների՝ որպես զինվորներ և կառամարտիկներ, տանում է Խաթթի[8]: Ինքնին խոսուն փաստ է, որից կարելի է եզրահանգել, թե քաղաքը և նրա շրջակա տարածքը, որից հնարավոր էր գերեվարել 3000 զինվոր, ունեցել է մեծաքանակ բնակչություն:

Հետաքրքիր փաստ է նաև, այսպես կոչված, «Խուկկանայի պայմանագիրը»՝ խեթահայասական հարաբերությունների ամենավառ դրսևորումներից մեկը[9]: Պայմանագրում որպես գերակայող միտում հանդես է եկել երկու պետությունների միջև հաստատված խաղաղությունը և օրինականությունը պահպանելու պայմանը, ինչն այդ պահին շատ կարևոր է եղել երկու երկրների համար: Դաշնագիրն արտացոլել է տվյալ ժամանակահատվածում միջազգային հարաբերություններում առկա մի շարք կարևոր դրույթներ, որոնք կապված էին տարածաշրջանում ուժերի դասավորության հետ:

Պայմանագրի կնքմանը նախորդել էին մի շարք իրադարձություններ: Հայտնվելով ծանր կացության մեջ, երբ երկիրը կանգնած էր խեթական ներխուժման վտանգի առաջ, հավանական է, որ Հայասայում տեղի է ունեցել գահակալի փոփոխություն, և իշխանության է եկել Խուկկանան, ակնհայտորեն, ոչ առանց խեթական միջամտության[10]: Այս ամենից հետո խեթական արքա Սուպպիլուլիումաս I-ը (Ք.ա. մոտ 1355-1320թթ.) շտապել է օգտվել ստեղծված հնարավորությունից և դաշինք է կնքել նոր գահակալի հետ, որպեսզի անվտանգ դարձնի Խաթթի-Հայասա սահմանը՝ մյուս ուղղություններով իր հաջողությունները զարգացնելու համար:

Ըստ այդ պայմանագրի՝ Խուկկանան պարտավորվում էր, բացի Սուպպիլուլիումաս I-ից, նրա ժառանգորդ որդուց կամ մյուս որդիներից և եղբայրներից,, չճանաչել որևէ այլ մեկի իշխանության օրինականությունը Խաթթիում: Սուպպիլուլիումասը դրա փոխարեն խոստանում էր նույն ձևով վարվել Խուկկանայի, նրա որդու և ժառանգի հետ: Նրանց որդիները միմյանց հետ կապվելու էին միևնույն փոխադարձ պարտավորությամբ: Երկու կողմերն էլ հանձն էին առնում միմյանց ռազմական աջակցություն ցույց տալ թշնամիների դեմ: Նրանք պարտավոր էին նաև մեկը մյուսին նախազգուշացնել իրենց դեմ հայտնաբերված դավադրությունների մասին: Սակայն պայմանագրում Սուպպիլուլիումասը չի շրջանցում այն փաստը, որ Հայասան դեռ պահում է Խաթթիից գրաված հողերը,

և որ Խուկկանայի երկրում կային նաև տարագիր խեթահպատակներ, ուստի դաշնագրի մի կետը Խուկկանային պարտավորեցնում էր տարագիրներին վերադարձնել և դուրս գալ գրավված խեթական մարզերից:

Պայմանագրի համաձայն՝ Խաթթիի արքան իր քրոջը կնության է տալիս Խուկկանային: Միևնույն ժամանակ Սուպպիլուլիումասը պահանջում է, որպեսզի Խուկկանան կին չառնի Հայասա-Ազզիի իր ազգակիցներից: Նպատակը, թերևս, մեկն էր՝ խեթուհին լիներ նրա միակ կինը՝ ապահովելով խեթական ներկայությունը հայասական արքունիքում: Սուպպիլուլիումասը դրանով փորձում էր գահի ժառանգման հարցը լուծել հօգուտ իր քրոջ ապագա որդու:

Սուպպիլուլիումաս I-ը ցանկանում էր նաև Հայկական լեռնաշխարհի երկրները դիվանագիտական ճանապարհով կտրել տվյալ ժամանակահատվածում Խաթթիի գլխավոր հակառակորդ հանդիսացող Միտաննիից և ռազմական աջակցություն ստանալ նրանցից: Դրան է միտված եղել խեթական արքայի պահանջը՝ ճանաչել միայն իր իշխանությունը և զորքեր տրամադրել իրեն, եթե որևէ երկիր թշնամական գործողություններ ձեռնարկի ընդդեմ Խաթթիի[11]: Գոյություն ունի մի գուշակային տեքստ, որի մեջ խեթական արքան (ամենայն հավանականությամբ, Սուպպիլուլիումաս I-ը) գուշակային հարցում է անում, որի միջոցով փորձում է տեղեկանալ Ազզիի արքա Խուկկանայի ապագա հավատարմության մասին իր և իր սերունդների հանդեպ[12]:

«Խուկկանայի պայմանագրում» հիշատակված Հայասայի մարդկանց (ավագներ կամ աշխարհաժողով) որպես դաշինքի մասնակից կողմ հիշատակելը վկայում է այն մասին, որ Հայասա-Ազզիի թագավորի իշխանությունը բացարձակ չի եղել: Հավանաբար, այն մոտ է եղել «Կյուրոպեդիայում» Քսենոփոնի հիշատակած հայոց թագավորի իշխանությանը, որը, ինչպես և հոմերոսյան Հունաստանում, սահմանափակվել է ավագների խորհրդով՝ բուլեով (βουλή), և ժողովրդական ժողովով՝ էկլեսիայով (ἐκκλησία)[13]: Տեղին է հիշատակել նաև հայոց աշխարհաժողովը, որը դարեր շարունակ պետականակիր կարևոր համակարգ է հանդիսացել Հայաստանում և որի հիմքերն, ամենայն հավանականությամբ, կարող ենք գտնել հայասական ժամանակահատվածում:

Հայասա-Ազզիում, ամենայն հավանականությամբ, գոյություն է ունեցել նաև քրմական դաս: Հայաստանում հայտնաբերված վիմական տվյալներից և Մովսես Խորենացու վկայություններից վստահ կերպով կարելի է եզրահանգել, որ քրմապետը Հայաստանում ևս, ինչպես և հարևան երկրներում, թագավորից հետո երկրորդ դեմքն էր. երբեմն քրմապետի պարտականությունները նույնիսկ միահյուսվում էին թագավորի պարտականություններին, և միևնույն անձը հանդիսանում էր միաժամանակ և՛ թագավոր, և՛ քրմապետ: Ասվածը կարելի է վերագրել նաև Հայասա-Ազզիի ժամանակաշրջանին, երբ հաճախ թագավորը հանդես էր գալիս նաև՝ որպես քրմապետ[14]:

Հայասայի դիցարանը ներկայացված է խեթական մի արձանագրության մեջ, որը, հավանաբար, խեթական և հայասական արքաների միջև կնքված համաձայնագրի մի հատված է: Այդ արձանագրության մեջ հիշատակվել են տասնչորս

հայասական քաղաքների աստվածներ: Հայասա քաղաքի U.GUR աստվածը և Պատեու... քաղաքի INANNA (IŠTAR) աստվածուհին ցուցակի հայասական հատվածում տրվել են առաջինը: Այնուհետև մեկ տող դատարկ է, իսկ աստվածների թվարկումը շարունակվել է մյուս տողից, ինչը առիթ է տվել է. Ֆոռերին իրավացիորեն կարծելու, որ այդ երկուսն են հանդիսացել Հայասայի գլխավոր աստվածները[15]: Ըստ այդ ցուցակի՝ կարելի է եզրահանգել, որ Հայասայի այդ տասնչորս բնակավայրերում գոյություն են ունեցել «տաճարներ»՝ որպես այդ աստվածությունների պաշտամունքի կենտրոններ: Խեթական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են Հայասա-Ազզիի ավելի քան երկու տասնյակ քաղաքներ (Արիպսա, Արխիտա, Արնիյա, Գազու..., Գասմիյախա, Դուզգամա, Լախիրխիլա, Լիտտա, Խալիմանա, Խարսալասա, Կամ..., Հայասա, Պախխուտեյա, Պատտեու..., Պարրայա, Տախ(ա)նիսարա, Տամատտա, Տավատենա, Ուտկունիսա, Ուրա, Քադկուսա):

Այսպիսով, խեթական սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Հայասա-Ազզիի քաղաքները փաստում են այդ երկրում քաղաքային կյանքի գոյության և այդ քաղաքներում հոգևոր պաշտամունքի կենտրոնների առկայության մասին:

Հայկական լեռնաշխարհի տվյալ ժամանակաշրջանի բնակավայրերը և բերդ-շեները քաղաքական, առևտրական, տնտեսական և ռազմական կենտրոններ էին[16]: Դրանք տեղաբաշխված են եղել հիմնականում կիկլոպյան տիպի ամրոցների շուրջ[17]: Այդպիսի հուշարձաններ ուսումնասիրվել են Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում՝ Արարատյան դաշտավայրում, Շիրակում, Վանանդում, Կարինի, Մուշի շրջաններում, Վասպուրականում, Տաշիր-Ձորագետում, Ձավախքում, Թռեղքում, Արցախում և այլուր[18]: Բարձր Հայքի և շրջակա տարածքների հնագիտական պեղումները նոր լույս են սփռում Հայասայի պատմության, մշակույթի և նրա քաղաքական ու տնտեսական կապերի վրա: Կատարված հնագիտական պեղումները, սակայն, հնարավորություն չեն ընձեռում փաստել այդ տարածքում խոշոր բնակավայրերի գոյության մասին. դրանք կարելի է փնտրել դեպի արևելք ընկած տարածքում՝ հետագայի Մեծ Հայքի Տուրուբերան, Այրարատ և Տայք աշխարհներում:

«Խուկկանայի պայմանագրի» մի հատվածից կարելի է եզրակացնել, որ հայասացիներն ունեցել են զարգացած երկրագործություն և անասնապահություն, քանի որ խեթական կողմն՝ ի դեմս Սուպպիլուլիումաս I-ի, սպառնում էր պայմանագիրը խախտելու դեպքում ավերել և ոչնչացնել նրանց տները, դաշտերը, խաղողի այգիները, արոտները, անասունները և այլն[19]:

Ուշբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում բարձր զարգացման էր հասել երկրագործությունը: Ք.ա. II հազարամյակի վերջին դարերի բնակավայրերում հնագետները բացել են կարասներ, հացահատիկի բազմաթիվ մեծ հորեր: Երկրագործության բարձր զարգացման մասին են խոսում ոչ միայն կավե ամանեղենի վրա պահպանված բուսական հարուստ զարդապատկերներն ու պտղաբերության կանացի արձանիկները, որ բրոնզեդարյան բնակավայրերում հանդիպում են ամենուրեք, այլև զանազան նյութերից

բաղկացած գործիքների քանակն ու բազմազանությունը, որոնք ծառայում էին վար ու ցանքի, բերքահավաքի ու գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման համար[20]: Երկրագործությունը զարգանում էր գերազանցապես մեծ ու փոքր գետերի, արհեստական ջրանցքների ու առուների ջրերով ոռոգվող հարթակներում ու բարեբեր հովիտներում: Երկրի բարձրադիր շրջաններում՝ ալպյան մարգագետիններին կից, ստեղծվել էր ջրանցքների ու ջրավազանների մի ամբողջ համակարգ[21]: Ք.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին Հայկական լեռնաշխարհում զարգանում էր նաև անասնապահությունը: Այստեղ, ի տարբերություն երկրի նախալեռնային ու լեռնային շրջանների, որտեղ հիմնական հարստությունը մանր եղջերավոր անասուններն էին, կարևոր նշանակություն էին ստանում խոշոր եղջերավոր անասունները, որոնք լայնորեն օգտագործվում էին երկրագործության մեջ՝ որպես քաշող ուժ: Տարբեր բնակավայրերի պեղումների ժամանակ գտնվել են ընտանի կենդանիների կմախքների մնացորդներ[22]:

Հայասական բանակում եղել են մարտակառքեր, և դրանից ելնելով՝ կարելի է եզրակացնել նաև Հայասա-Ազզիում ձիաբուծության գոյության մասին: Ձիաբուծությունը դարեր շարունակ հանդիսացել է Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության հիմնական անասնապահական ուղղություններից մեկը:

Ներկայիս Էրզրումի մարզի տարածքը, որտեղ գտնվում են Սոս, Գյուզելովա, Բլուր, Կարազ հնավայրերը, հնուց ի վեր հայտնի է եղել իր տնտեսական նշանակությամբ: Տարածաշրջանի գյուղատնտեսական զարգացմանը զգալի կերպով նպաստել է գետային ցանցը: Մարզի տարածքից են սկիզբ առնում Հայկական լեռնաշխարհի խոշոր գետերից երեքը՝ Արևմտյան Եփրատը, Արաքսն ու Ճորոխը, որոնք իրենց ջրային խիտ ցանցով ոռոգման լայն հնարավորություններ են ստեղծում երկրագործության զարգացման համար: Այդ առումով առավել բարենպաստ պայմաններ ունեն Էրզրումի ու Բասենի դաշտերը: Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան բնակատեղիները, որոնք, որպես կանոն, զետեղված են համեմատաբար բարձրադիր վայրերում, գետերի, գետակների, առվակների ափերին կամ նրանցից ոչ հեռու՝ տափարակ ու բարեբեր դաշտերի մեջ, գրավում են մի քանի հեկտար տարածություն: Բնակատեղիների ու նրանց կից ցանքատարածությունների այսպիսի տեղադրությունը լայն հնարավորություններ է ստեղծել մշակելի հողատարածությունների ոռոգման համար: Քանի որ Էրզրումի մարզի տարածքը հարուստ է արոտավայրերով, բոլոր հիմքերը կային նաև անասնապահության զարգացման համար: Տնտեսության հիմնական ճյուղերին առընթեր զարգանում էր Հայկական լեռնաշխարհի ուշբրոնզեդարյան արհեստագործությունը, առաջին հերթին՝ խեցեգործությունը, որն անմիջականորեն կապված էր երկրագործական և անասնապահական մթերքների պահպանման, վերամշակման, տնային տնտեսության այլևայլ կարիքների հետ:

Քննելով մասնագետների կարծիքները Հայասա-Ազզիի պատմաաշխարհագրական դիրքի վերաբերյալ՝ կարելի է վստահաբար ասել, որ այն գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան կողմում: Ակնհայտ է նաև, որ Հայասա-Ազզիի տարածքի մասին խեթական սկզբնաղբյուրներում տվյալներ

կան այնքանով, որքանով խեթերը կարողացել են ներթափանցել Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանները: Ուստի դեպի արևելք Հայասա-Ազզիի տարածվելը հավանական է դառնում՝ հաշվի առնելով նաև այն, որ խնդրո առարկա տարածքը Հայկական լեռնաշխարհի ուշբրոնզեդարյան մշակութային արեալի մասն է կազմել: Բնական է, որ ժամանակին Հայասան, բացի արևմտյան հարևանից (Խեթական պետություն), ունեցել է որոշակի կապեր նաև իրենից դեպի հարավ և արևելք ընկած երկրների հետ: Սակայն դրանց մասին որևէ գրավոր աղբյուր առայժմ հայտնի չէ, ինչն անհնար է դարձնում որոշել Հայասա-Ազզի պետության ընդգրկած տարածքները Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում ու հարավում: Մասնագետներն առավել հստակ ցույց են տվել Հայասայի հատկապես արևմտյան սահմանները, որոնք անցնում էին հիմնականում պատմական Բարձր Հայքի տարածքով, որտեղ Հայասա-Ազզին սահմանակցում էր Խաթթիի հետ, իսկ Արևելապոնտական լեռները այն սահմանակից էին դարձնում կասկերի ցեղերի հետ:

Իր թագավորության 10-րդ տարում խեթական արքա Մուրսիլիս II-ը (Ք.ա. 1318-1290թթ.) ռազմերթ է սկսում դեպի Հայասա-Ազզի: Ինգալավա քաղաքում զորատես անցկացնելուց հետո խեթական արքան արշավում է դեպի Հայասա: Հայասայի զորքը որոշել էր ցերեկը ճակատամարտ չտալ և պատրաստվում էր գիշերը հանկարծակիի բերել խեթերին: Իրազեկ լինելով դրան՝ Մուրսիլիս II-ը հրամայում է իր բանակին կազմ ու պատրաստ լինել՝ դիմագրավելու գիշերային հարձակումներին: Խեթերը, ներխուժելով Հայասայի տարածք, պաշարում և գրավում են «ծովի մեջ գտնվող» Արիպսա քաղաքը, որի բնակիչները հեռացել էին մոտակա լեռները: Արիպսան ավարի մատնելուց հետո Մուրսիլիս II-ը հպատակեցնում է նաև Դուզգամա հայասական քաղաքը, որի բնակիչները դիմադրություն ցույց չեն տալիս[23]:

Այսպիսով, Խաթթիի արքան իր գահակալման 10-րդ տարին անցկացրել է՝ արշավելով դեպի Հայասա՝ արշավանքը սկսելով գարնանը և ավարտելով ծմեռնամուտին: Ժամանակային առումով արշավանքը բավականին ձգձգվել էր՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ խեթական բանակը գրավել էր ընդամենը երկու հայասական քաղաք, որից մեկն անձնատուր էր եղել: Առավել ևս, որ մինչև Արիպսա հասնելը խեթերի և հայասացիների միջև որևէ ռազմական բախում տեղի չէր ունեցել: Մուրսիլիսի 10-րդ տարվա արշավանքի կապակցությամբ հիշատակված «ծովի մեջ գտնվող» հայասական Արիպսա քաղաքը (խեթ. ^{URU}A-ri-ip-ša-aš Š[Å A.A]B.BA ki-it-ta-ri) Սև ծովի ափերին չի գտնվել, քանզի այդ պարագայում խեթերը ստիպված պետք է անցնեին Արևելապոնտական լեռները, որի դեպքում բախումը կասկերի ռազմատենչ ցեղերի հետ անխուսափելի կլիներ: «Ծովի մեջ գտնվող» Արիպսա քաղաքը հարկավոր է Սև ծովի ափին փնտրել, քանզի A.AB.BA[24] գաղափարագիրը նշանակել է նաև լիճ, որը մեծ հավանականությամբ կարող էր լինել Վանա լիճը: Արևելապոնտական լեռները հանդիսացել են կասկական ցեղերով բնակեցված տարածք, ինչն ինքնին բացառում է Հայասայի գտնվելը այդ տարածքում: Խեթերը դեռևս

Սուպպիլուլիումաս I-ի օրոք իրենց վերահսկողությունն էին հաստատել Իսուվայի (Ծուփք), Կումմախայի (Անի-Կամախ) և Ծուխապայի (Իսուվայից հյուսիս-արևելք) տարածքների վրա: Խեթական զորքի համար այդ տարածքներից մինչև Վանա լճի ավազան դժվար չէր հասնել: Մուրսիլիս II-ը չէր արշավել Իսուվայի տարածքով, հակառակ դեպքում արձանագրության մեջ այդ երկիրը կհիշատակվեր: Հարավից՝ Հյուսիսային Միջագետքի կողմից շարժվելու դեպքում պետք է նշվեր Ալզին (հետագայի Աղձնիքի տարածքը), որը Սուպպիլուլիումաս I-ի օրոք հիշատակվել է՝ որպես առավել ազդեցիկ ուժ այդ տարածաշրջանում: Մուրսիլիսն այդ արշավանքի ընթացքում՝ նշված ժամանակահատվածում (գարնանից մինչև ձմեռնամուտ), շարժվել էր Բարձր Հայքի տարածքից և անցնելով Տուրուբերանով՝ հասել էր մինչև Վանա լճի ափերը, որտեղ և գտնվել է Արիպասն: Այսպիսով, այն հեղինակները, ովքեր ենթադրել են այս քաղաքի գտնվելը Վանա լճի ափերին[25], իրավացի են՝ Հայասա-Ազզին տեղորոշելով առնվազն Արևմտյան Եփրատի վերին հոսանքներից մինչև Վանա լճի ավազանը:

Փաստական նոր նյութի և հայտնի աղբյուրների քննական մեկնաբանությունը թույլ է տալիս պատկերացում կազմել Հայասա-Ազզի պետական-քաղաքական միավորի մասին, որն ուներ ռազմական նշանակալի կարողություններ և ի վիճակի էր հավասար պայքար մղել ժամանակաշրջանի հզոր տերություններից մեկի՝ Խաթթիի դեմ: Որոշակի ժամանակահատվածում Խեթական պետության և Հայասայի միջև դաշնակցային հարաբերություններ էին հաստատվել: Հայասան, որպես պետական միավոր, ունեցել է իր տարածքը, բանակը, արքունիքը, դիցարանը, քաղաքային կենտրոնները: Դատելով «Խուկկանայի պայմանագրից»՝ թագավորի իշխանությունը, հավանաբար, փոխանցվել է ժառանգաբար: Հայասայի բնակչությունը վարել է նստակյաց կյանք[26], ունեցել է բավականին զարգացած տնտեսություն:

Հարևան լինելով Խեթական պետությանը՝ Հայասան չէր կարող իր վրա չկրել նրա քաղաքական, մշակութային ու տնտեսական ազդեցությունը: Սակայն միևնույն ժամանակ, հանդես գալով որպես ինքնուրույն պետական և մշակութային միավոր, Հայասա-Ազզին իր ամբողջականությամբ մասն էր կազմում Հայկական լեռնաշխարհի միասնական քաղաքական, մշակութային, տնտեսական արեալի:

ROBERT GHAZARYAN

THE STATE SYSTEM AND ECONOMICS OF HAYASA

The paper deals with the state structure and economics of Hayasa. We find information about the above-mentioned political unit from the Hittite cuneiform inscriptions and excavated materials. Hayasa-Azzi was a state unit with a significant military force that could fight against one of the most powerful states of that time, Hatti. In one of the stages of their history the Hittite kingdom and Hayasa were allies. Hayasa, as a state unit, had its army, its court, its pantheon and urban centers. Judging from "Hukkana's treaty", royal power passed by

succession. The population of Hayasa led a settled way of life and had a rather developed economics.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Меликишвили Г., Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 81, 86-87. Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 82, 93. Haas V., Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands, - Xenia, Das Reich Urartu. Konstanzer Altorientalische Symposien, 1986, B. I, S. 23.
2. Götze A., Die Annalen des Muršiliš, - Mitteilungen der Vorderasiatisch-äegyptischen Gesellschaft, № 38, 1933, S. 88.
3. Keilschrifturkunden aus Boğhazköi (այսուհետև՝ KUB) XIX 11 IV 43 (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2; p. 66). Keilschrifttexte aus Boğhazköi (այսուհետև՝ KBo) III 4 III 93 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 96).
4. Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 94-99.
5. Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 122.
6. Friedrich J., Staatsverträge des ɪatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2, 1930, S. 117, 132.
7. Խեթական արքաների կառավարման տարեթվերը տրված են ըստ "Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter",- Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 18 Januar-28 April 2002, S. 310-315.
8. Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 130-139.
9. Friedrich J., Staatsverträge des ɪatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2, S.124-129. Carruba O., Die Hajasa-Verträge Hattis, S. 59-75.
10. Ն.Ադոնցը կարծել է, որ Մարիյայի մահը Հայասայում առաջ էր բերել խռովություններ և դրա հետևանքով խեթական արքան միջամտել էր, որպեսզի հեռացվի օրինավոր ժառանգը հօգուտ Խուկկանայի, որը խռովությունների ժամանակ Խաթթիի կողմնակիցն է եղել (Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 37):
11. Friedrich J., Staatsverträge des Ḫatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2, S. 106-109, 116-117.
12. Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 136-137:
13. Կրկյաշարյան Ս., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI-մ.թ. IVդդ.), Երևան, 2005, էջ 96:
14. Մովսիսյան Ա., Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում, Երևան, 2005, էջ 92, ծ. 2:
15. Forrer E., ɪajasa-Azzi, Caucasica, 1931, № 9, S. 6.
16. Арешян Г., Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднего бронзового и раннего железного веков, -Научные сообщения, Москва, 1978, № X, с. 91-108.
17. Belli O., Konyar E., Archaeological Survey on Early Iron Age Fortresses and Necropoleis in Northeast Anatolia, Istanbul, 2001, p. 331-335. Özfirat A., Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millennium B.C., Istanbul, 2001, p. 326.
18. Карапетян Л., Производящее хозяйство и духовная культура племен Армении в эпоху поздней бронзы и раннего железа, Ереван, 1980, с. 31.

19. Friedrich J., Staatsverträge des Ḫatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2, S. 134-136.
20. Карапетян Л., նշվ. աշխ., էջ 44-53;
21. Карапетян Л., նշվ. աշխ., էջ 33-44:
22. Карапетян Л., նշվ. աշխ., էջ 53-72:
23. Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 130-138.
24. Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, II, Heidelberg, 1946, S. 104.
25. Է. Ֆոռերն Արիպսան տեղադրել է Վանա լճի արևմտյան ափին՝ ներկայիս Կըզվան-դաղ կոչվող վայրում (Forrer E., Ḫajasa-Azzi, S. 18): Ն. Մարտիրոսյանը հավանական է համարել, որ Հայասայի Արիպսա քաղաքը գտնվել է Ծովք լճի ափին կամ Վանա լճի արևմտյան ափերին (Մարտիրոսյան Ն., Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, - ՊԲՀ, 1961, թիվ 3-4, էջ 93-105): Հ. Մանանդյանը նույնպես Ազզիի Արիպսա քաղաքը տեղորոշել է Վանա լճի ափին (Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении,- Երկեր, V, Երևան, 1984, էջ 515):
26. Ներկայիս թուրք հնագետների մոտ կա չհիմնավորված մոտեցում Արևմտյան Հայաստանի (ըստ նրանց՝ Արևելյան Անատոլիա) ուշբրոնզեդարյան մշակույթը առանձնացնել Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի համաժամանակյա մշակույթից, փորձելով դրանով ոչ մի կապ չտեսնել այդ երկու մասերի ուշբրոնզեդարյան մշակույթի միջև, ավելին, փորձ է արվում կապ տեսնել Կենտրոնական Եվրասիայի քոչվորական և լեռնաշխարհի այդ մասի ուշբրոնզեդարյան մշակույթների միջև (Տես՝ Güneri S., Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da geç Karaz Kültürü evresi Yerleşmeleri ile ilgili arkeolojik keşifler, Doğudan yükselen işik arkeoloji yazilari, 2007, s. 267-324):